

1. Bevezetés

A magyar nyelvben a mai nyelvtani irodalomban fókusznek nevezett főhangsúlyos összetevő, mint az a 19. századi leírások óta ismeretes, közvetlenül a mondat igei állítmánya előtt helyezkedik el a véges (finitum) igét tartalmazó mondatokban, természetesen az igekötőt is "elmozdítva" az ige elé. Ha a mondatban több egymástól független összetevő vagy mondatrész hordoz fókuszt, akkor közülük csak az egyik kerülhet az ige elé, a többi pedig az ige mögött sorakozik fel. Ugyanez a helyzet akkor is, ha több, egymástól elválasztható kisebb összetevőkből álló nagyobb egység kerül fókuszba: ilyenkor mindegyik részösszetevő főhangsúlyt kap, de közülük csak az egyik kerülhet az ige elé, kivéve, amikor maga az ige áll az "első" helyen. Mindebből következik, és így az is az elfogadott tételek közé tartozik, hogy az ige előtti fókusz pozíciója előtt nem lehet egy másik fókuszos összetevő.

A jelen dolgozatban ennek az állításnak a téves voltát mutatjuk be olyan példák segítségével, amelyek egyértelmű bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy létezik ige előtti többszörös fókusz a magyar mondatban. A szerkezet elemzése több lehetőséget is felvet. Az egyik a többszörös állító fókusz esetében a legelső fókusz mögé történő kötelező igeemelést tiltja meg a tagadás hatóköri követelményeire hivatkozva. A másik lehetséges elemzés egy eddig rejtélyesnek tűnő jelenségnek, a tagadó "névmások" (vagy kvantorok) és a fókusz együttes előfordulásának a vizsgálatára támaszkodik: ezt hozzuk összefüggésbe az ige előtti többszörös fókusszal.

A tagadó kvantorok látszólag egyformán viselkednek, akár előttük, akár mögöttük van a tagadószó. Ha azonban a tagadószó és a tagadó kvantor közé beékelődik a fókusz, akkor a szerkezet "elromlik". Jóllehet a mondat továbbra is tagadó mondatnak számít és tagadó kvantor elvben minden tagadó mondatban szerepelhet, ebben az elrendezésben mégsem elfogadható. A megoldás iránya feltevésünk szerint az lehet, hogy kettős, illetve többszörös mondat szerkezetet tulajdonítunk az ilyen mondatoknak. Ezt a javaslatot azután visszavetítjük az ige előtti kétszeres fókuszra is és megvizsgáljuk, lehetséges-e ennek segítségével elemezni a többszörös fókuszt is.¹

2. A fókusz elrendeződése a mondatban

A "Fogarasi-szabály" első megfogalmazása óta (FOGARASI JÁNOS, *Heuréka*. Athenaeum 2. (1838), 193-198, 241-249, 289-297) tudjuk, hogy a magyar mondatban a kérdőszók az igekötő nélküli ige előtt állnak. A 19. század számos más nagy nyelvésze értekezett azután a mondat szórendjéről (Pl. BRASSAI SÁMUEL, *A mondat dualizmusa. Értekezések az MTA Nyelv és Széptudományi Osztálya köréből*, 12. Bp., 1885. Uő, *A magyar mondat*. Magyar Akadémiai

¹ A jelen dolgozat egy NWO-OTKA (N 37276) kutatás keretében készült. Köszönettel tartozom egyes fókuszjelenségek megvitatásáért Lipták Anikónak és Molnár Valériának, továbbá a nyelvi adatok értékelésében adott segítségéért Bánréti Zoltánnak, Bartos Hubának, Gervain Juditnak, Hunyadi Lászlónak, Kálmán Lászlónak, Lipták Anikónak és Varga Lászlónak. Külön köszönöm a folyóirat lektorának a tanácsait, aki arra is felhívta a figyelmet, hogy az itt kettős fókuszúnak nevezett példákra "a szájhagyomány szerint" Horváth Júlia figyelt fel – erről nekem nem volt tudomásom és az irodalomban sem találtam nyomát.

Értesítő. A Nyelv és Széptudományi Osztály Közlönye, 3., 3-128, 173-409. Bp., 1863, 1865. JOANNOVICS GYÖRGY, Szórend. NYÖR 1. (1872), 166-171, 206-214, 254-260, 303-310; KICSKA EMIL, Hangsúly és szórend. NYÖR 19. (1890), 6-18, 153-158, 203-209, 390-395, 433-440; 2o. (1891), 292-298, 337-345, 385-394, 433-445, 481-491; 21. (1892), 385-395, 434-448, 486-497; 22. (1893), 6-13, 53-63). Az É. KISS KATALIN munkásságával (Configurationality in Hungarian, Bp., 1987; Mondattan, in: KIEFER F., É. KISS K., SIPTÁR P. Új magyar nyelvtan, Bp., 1998; The syntax of Hungarian. Cambridge, 2002) új és időtálló eredményeket hozó újabb szórendi kutatások pedig szinte a végérvényesség erejével rögzítették azokat a szabályokat, amelyeknek a mondat összetevői engedelmeskednek. A számunkra a jelen dolgozatban fontosakat – egyelőre a szigorúbb megfogalmazásoktól, illetve szerkezeti elemzéstől vagy ábrázolástól eltekintve – az alábbiakban foglalhatjuk össze:²

- (1) a. Ha a fókuszra egyetlen (az igétől különböző) összetevő van megjelölve, akkor az (vagy az azt tartalmazó összetevő) közvetlenül a véges (ragozott, finitum, időjeles) ige elé kerül és főhangsúlyt kap.
- b. Ha a fókuszra egynél több összetevő van megjelölve (amelyek között nem szerepel az ige), akkor közülük az egyik a véges ige elé kerül, a többi az ige mögött sorakozik fel és mindegyikük főhangsúlyt kap.
- c. Ha a mondat állítmányi része (azaz az "igei csoport", a VP) van a fókuszra megjelölve, akkor vagy a főhangsúlyos (és ha igeikötős, akkor igeikötő-ige sorrendű) ige van az első helyen, vagy a VP valamelyik másik összetevője foglalja el a véges ige előtti pozíciót és az ige (valamint az esetleges igeikötő) kivételével a VP minden összetevője főhangsúlyt kap.

Most az (1)-ben leírt változatokat mutatjuk be példákon – de továbbra sem szerkezeti elemzéseken – keresztül. A helyzet akkor a legegyszerűbb, amikor egyetlen fókuszos összetevő van a mondatban, l. (1a). Itt és az alábbiakban a fókuszpozíciót 'F' címkével ellátott szögletes zárójellel jelöljük, a fókusz "terjedelmét", vagyis a fókuszosnak értelmezett összetevőt KIS NAGYBETŰKKEL, a főhangsúlyt pedig az illető szó előtti kétvesszős idézőjellel.

- (2) a. Anna (nem) [F "MARIT] látogatta meg tegnap.
- b. Marit [F "ANNA] látogatta meg tegnap.
- c. [F "TEGNAP] látogatta meg Anna Marit.

Az alábbi sorrendek, illetve hangsúlyozások és/vagy értelmezések nem lehetségesek:

² Itt nem vesszük figyelembe, amikor az ige (is) fókuszos: egyrészt, mert az összehasonlítások alapjául szolgáló példáinkban, illetve érveinkben nem játszik szerepet, másrészt, mint azt egy másik cikkemben igyekeztem bizonyítani, önálló ige-fókusz valójában nincsen, csak VP-fókusz, amely csak az ellipsis szabályai miatt mutatkozik ige-fókusznak. (L. KENESEI ISTVÁN, Adjuncts and arguments in VP-focus, ALH 45 (1998), 61-88.)

Az összetevők mondatbeli elhelyezkedését e tanulmányban végig – valójában metaforikusan – az íráskép szerinti helyviszonyokkal ("előtte", "mögötte" stb.) ábrázoljuk, mivel az íráskép által rögzített hangzó mondatra való utalás körülményes lenne, de természetesen mindig a kimondott mondatra értjük állításainkat.

- (3) a. *[_F "ANNA] (nem) [_F "TEGNAP] látogatta meg Marit.
 b. *[_F "MARIT] [_F "ANNA] látogatta meg tegnap.

Az (1b)-nek megfelelő helyzet akkor áll elő, amikor több egymástól független összetevő van szembeállítva egymással.

- (4) a. Anna [_F "MARIT] látogatta meg [_F "TEGNAP] (és Pétert tegnapelőtt).
 b. Tegnap [_F "ANNA] látogatta meg [_F "MARIT] (nem pedig Péter Ferit).
 c. Tegnap nem [_F "ANNA] látogatta meg [_F "MARIT] (hanem Péter Ferit).

Végül az (1c) típusú elrendeződéssel az alábbi példákban bemutatott esetekben van dolgunk.

- (5) a. Anna tegnap délután [_F "MARIT] LÁTOGATTA MEG A "KÓRHÁZBAN (nem pedig tévét nézett).
 b. Anna tegnap délután "MEGLÁTOGATTA "MARIT A "KÓRHÁZBAN (és nem kézilabdázott).
 c. Anna tegnap délután nem [_F "MARIT] LÁTOGATTA MEG A "KÓRHÁZBAN (hanem tévét nézett).

Természetesen többszörös szembeállítást más eszközökkel is ki lehet fejezni: legegyszerűbben a fókusz előtti főhangsúlyos, de emelkedő hanglejtésű kontrasztív topikkal (SZABOLCSI ANNA, Az aktuális mondattagolás szemantikájához, NyK 82., 1980, 59-83.).³

- (6) a. [_{KT} /Marit] Anna [_F "TEGNAP] látogatta meg (Pétert pedig tegnapelőtt).
 b. [_{KT} /Anna] [_F "MARIT] látogatta meg tegnap (Péter pedig Ferit).
 c. [_{KT} /Marit] Anna nem [_F "TEGNAP] látogatta meg (Pétert pedig nem tegnapelőtt).

A kontrasztív topiknak persze nem egészen azonos a használati köre, azaz nem ugyanolyan jelentésbeli következményekkel, implikációkkal jár együtt, mint a többszörös fókusz: feltűnhet például, hogy a (4b), illetve a (4c) példával szemben a (6b), illetve a (6c) mondatot nem lehet ellentétes állítással folytatni.

3. Ige előtti többszörös fókusz

3.1. A többszörös kérdések

A többszörös fókusz ige előtti megjelenését tiltó szabály alól azonban van egy látszólagos kivétel: a több kérdőszót tartalmazó kérdések, amelyeknek, mint azt É. KISS KATALIN (id. mű, 1998) megállapította, két típusuk van. Az elsőbe az egyszerű választ váró kérdések tartoznak, pl.:

- (7) A regény végén ki vesz el kit? (Válasz: Péter Annát.)

³ A kontrasztív topikot 'KT' címkével és – a (fő)hangsúly jelölését elhagyva – az emelkedő hanglejtést felidézõ '/' jellel különböztetjük meg. A főhangsúly mellett viszont nem jelöljük külön az eső (vagy adott esetben, pl. összetett mondatban, az emelkedő) hanglejtést. A zárójelbe tett lehetséges folytatásokon a hangsúlyokat és a funkciókat (fókusz, kontrasztív topik stb.) nem tüntetjük fel.

A másik csoportban olyan kérdéseket találunk, amelyek párokba, illetve a kérdőszók számától függően n-esekbe rendezett válaszokat várnak, pl.

- (8) a. Ki melyik ajándékot választotta? (*Válasz:* Anna a könyvet, Péter a kalácsot és a bort, ...)
b. Ki mikor melyik ajándékot választotta? (*Válasz:* Anna hétfőn a könyvet, Péter szerdán a kalácsot és a bort, ...)

Ezekben az esetekben több személyt, több ajándékot, illetve több időpontot kell egymáshoz rendezni a kielégítő válasz megadásához. Ha a kérdőszó a fókusz pozícióját foglalja el, akkor az ígét közvetlenül megelőző kérdőszó előtti további kérdőszók is fókuszban kellene, hogy legyenek, és ezáltal az ige előtti többszörös fókusz tilalmát sértik meg. É. KISS ennek a problémának a feloldására a következő tetszetős javaslattal él. Mivel egyrészt a fókusz a kijelentő mondatban is megelőzhetik univerzális kvantorok, másrészt a fókuszpozíció előtti kérdőszók (is) kimerítő felsorolást valósítanak meg (illetve azt kéri a válaszban), a második típusba tartozó többszörös kérdések további kérdőszavai valójában univerzális kvantorok. Tehát a (8) mondatok lényegében így fordíthatók le: 'Minden x személyre, (minden y időpontra) nevezd meg, hogy x személy (y időpontban) melyik z ajándékot választotta'. A többszörös kérdések különböző típusait részletesen elemzi LIPTÁK ANIKÓ *On the syntax of Wh-items in Hungarian* (PhD értekezés, Leiden, 2001) c. munkájában.⁴

Ha egyébként tüzetesen megvizsgáljuk, hogy a válaszokban hogyan rendeződnek el a kérdőszókkal párhuzamos kifejezések, akkor azt tapasztaljuk, hogy vagy a (4), azaz a többszörös fókusz, vagy a (6), vagyis fókusz melletti a kontrasztív topik(ok) mintáját követik.

- (9) a. [_F "ANNA] választotta [_F A "KÖNYVET], [_F "PÉTER] [_F A "KALÁCSOT ÉS A "BORT], ...
b. [_{KT} /Anna] [_F A "KÖNYVET] választotta, [_{KT} /Péter] [_F A "KALÁCSOT ÉS A "BORT], ...

Minthogy eszerint a többszörös kérdőszavas kérdések sem tekinthetők kivételnek az ige előtti többszörös fókusz tilalma alól, lássuk, milyen szerkezetek okoznak valódi gondot az említett tiltás megsértése miatt.

3.2. Kérdőszó és fókusz az ige előtt: a probléma bemutatása

Tegyük fel, hogy a rendőrség hat hullát fedezett fel és miután azonosították őket, kiderítették, hogy az áldozatokat egy vagy több elkövető gyilkolta meg. Ugyanakkor valamilyen technikai eljárás segítségével azt is ki tudták mutatni, hogy a gyanúsítottak között szereplő Kovács Ernő két személy haláláért biztosan nem felelős, jóllehet a másik négy esetben semmi bizonyos nem állítható. Ezek után az alábbi kérdések bármelyike feltehető:

⁴ A lektor kifogásolja, hogy nem foglalkozom azzal problémával, miért nem lehet egy valódi univerzális kvantort elhelyezni két kérdőszó közé (pl. **Ki minden délben kivel ebédel?*). Csakhogy LIPTÁK (id. mű) erre is jó megoldást kínál: a kérdőszók a Lexikonban kétféle jellemzést kapnak és csak az egyik teszi őket alkalmassá arra, hogy fókuszpozícióba kerüljenek, a másik lexikai jegykombináció csakis a fókusz előtti kvantorok helyén ellenőrizhető. Ha viszont valódi kvantor kerül a valódi kérdőszó elé, egy ún. intervenció hatás lép fel, ami lehetetlenné teszi, hogy a fókuszban lévő kérdőszó a mondatbevezető Comp fejjel egyeztethető legyen.

- (10) a. Kit nem Kovács Ernő ölt meg?
b. Melyik áldozatot nem Kovács Ernő gyilkolta meg?

Vagy vegyünk egy másik helyzetet, melyben a diákoknak egy Shakespeare-darabot kellett elolvasniuk otthon. A tanórán az oktató az alábbi kérdéseket teheti fel.⁵

- (11) a. Ki nem a Hamletet olvasta?
b. Melyikötők nem vígjátékot olvasott?

A kérdések mind a két esetben valódi kétszeres fókuszot tartalmaznak. Ezt a következő érveléssel támaszthatjuk alá. Először is tegyük fel, hogy ugyanazzal a szerkezettel állunk szemben, mint a többszörös kérdéseknek a (8a-b) példakkal illusztrált második típusában. Eszerint a fókusz előtt álló kérdőszó az univerzális kvantor szerepében állna; ha pedig a (10a)-(11a) példákat továbbra is kérdésként akarjuk kezelni, akkor az alábbi típusú fordításhoz kell folyamodnunk.

- (12) a. Minden x személyre, ki az, aki nem Kováccsal azonos és x -et megölte?
b. Minden x személyre, mi az, ami nem a Hamlettel azonos és x elolvasott?

Itt a fókuszban álló kifejezéseket cseréltük kérdő kvantorokra, de hát ezek a kérdések nyilvánvalóan nem a (10)-(11) mondatok fordításai; láthatóan egészen mást jelentenek: valami olyasmit, hogy ‘*Kit ki ölt meg (aki nem Kovács)?*’, illetve ‘*Ki mit olvasott el (ami nem a Hamlet)?*’. Egyébként is, a (10a)-(11a) példákban az ige előtti helyen nem kérdőszó, hanem “síma” fókuszos kifejezést áll, vagyis – ha a kérdőszókat továbbra is univerzális kvantoroknak tekintjük – inkább az alábbi (egyszerűsített) értelmezések felelnének meg nekik.

- (13) a. Minden x személyre, az, aki x -et megölte, nem Kovács.
b. Minden x személyre, az, amit x elolvasott, nem a Hamlet.

A (12)-ben látható “fordítások” viszont így már nem kérdések. A fókuszot ugyanis az ‘az az x , amely x -re a P kijelentés igaz, azonos A -val’ formulára alakítottuk át az újabb kutatásoknak megfelelően (pl. É. KISS, id. mű, 1998; UŐ, id. mű, 2002) – de akárhogy értelmezzük is, az biztos, hogy a fókusz nem fordítható kérdőszóként. Mivel pedig a többszörös kérdésekben a közvetlenül az ige előtt (vagyis a fókuszban) álló kérdőszó teszi kérdéssé a mondatot, a fókuszpozíció előtti, és ezért univerzális kvantorként értelmezendő kérdőszavaktól a mondat nem válhat kérdő jellegűvé. A (10)-(11) mondatok fókusz előtti kérdőszavai tehát nem azonosak a többszörös kérdések fókusz előtti kérdőszavaival.

Ebből pedig az következik, hogy ha a mondatok értelmével összhangban kérdésként

⁵ A felmérés során az egyik válaszadó számára kevésbé elfogadhatók voltak a tárgyira kérdező mondatok az alanyra kérdezőknél, tehát a (10) a (11)-nél. Egy másik válaszadó szerint a (11b) nem volt elfogadható. A válaszadók véleménye eltért abban is, hogy a kérdőszón emelkedő vagy eső hanglejtés van, illetve, hogy a főhangsúly a *nem* tagadószóra vagy az azt követő névszóra, a tulajdonképpeni fókuszra esike-e. Olyan is volt, aki szerint a kérdőszó után egyáltalán nincsen hangsúly. Varga László szerint a *nem* akkor hangsúlyos, ha a fókuszban lévő összetevő ismert vagy kikövetkeztethető.

akarjuk értelmezni őket, akkor az elöl álló kérdőszók nem lehetnek univerzális kvantorok, hanem csakis valódi kérdőszók. Azaz pontosan olyanok, mint amelyek a többszörös kérdésekben a fókuszpozícióban vannak: ők teszik kérdéssé a mondatot.⁶

- (14) a. Mely x személyre igaz az, hogy az, aki x -et megölte, nem azonos Kováccsal?
b. Mely x személyre igaz az, hogy az, amit x elolvasott, nem azonos a Hamlettel?

Mielőtt a további érveinket ismertetjük, felhívjuk a figyelmet, hogy már régebb óta tudjuk: van egy olyan kérdéstípus, amely megengedi azt, hogy a kérdőszót kontrasztív fókusz kövesse: ez pedig a *miért* kérdőszót tartalmazó mondatok (É. KISS K., id. mű, 1987; KENESEI ISTVÁN, Logikus-e a magyar szórend? ÁNyT XVII. (1989), 104-152).

- (15) Anna miért [_F A KÖNYVET] választotta?

A többféle magyarázat közül a legvalószínűbb szerint a *miért* mögötti fókusz azért lehetséges, mert a kérdés valójában a fókusz kifejezte azonosító állításra vonatkozik, vagyis a *miért* valójában nem része, nem összetevője az *Anna A KÖNYVET választotta* mondatnak, hanem mintegy arra "telepszik rá", és ez a lehetőség egyetlen más kérdőszó esetén sem áll fenn. Ennélfogva a *miért* kérdőszónak nem is felel meg semmi magában a fókuszos (mag)mondatban. A (15) egyszerűsített logikai-szemantikai fordítása, tehát a (16) lenne, amelyben a zárójelek a külső kérdőszó "vonatkozási tartományát", vagyis a belső fókuszos propozíciót fogják közre:

- (16) 'Mely y okkal azonos az az ok, amely y ok miatt [az az x dolog, amely x dolgot Anna választotta, azonos a könyvvel]?'

Ha viszont bármely más kérdőszót helyezünk ebbe a szöveggörnyezetbe, akkor a (16) mintájára megalkotott fordítás logikailag is helytelen mondatához vezet, mivel a fókuszos propozícióban egy lekötetlen z változó van, amely az e propozíción kívülre helyezett alanyt képviseli. Ha viszont ezt az alanyt az y (kötött) változóval reprezentálnánk, akkor a szerkezet nem lehetne azonos a (15)-(16) mondatéval.

- (17) a. *Ki A KÖNYVET választotta?
b. 'Mely y személy azonos azzal a személlyel, amely y személyre [az az x dolog, amely x dolgot z választotta, azonos a könyvvel]?'

Arra következtetünk ezek után, hogy ezért nem lehet a *miért*-en kívül más kérdőszót alkalmazni a fókusztól balra, vö.:

- (18) a. *Péter hol A KÖNYVET választotta?
b. *Anna mikor PÉTERT látogatta meg?

Mint azt egy korábbi cikkemben bemutattam (KENESEI, id. mű, 1989), a (15) típusú kérdésre –

⁶ Fontos tulajdonsága még a tagadott fókusz előtti kérdőszónak, hogy a diskurzushoz van kötve (*D-linked*): meghatározott személyek vagy tárgyak köréből kell választanunk a választ kielégítő egyedeket. Nem diskurzushoz kötött kérdőszók elfogadhatatlanok, pl.: **Hány könyvet/Mit nem Anna választott?*

kivételesen – lehetséges ige előtti kettős fókusz tartalmazó választ is adni; feltehetőleg ugyanazért, amiért a megfelelő kérdést is meg lehet alkotni.

(19) Anna [_F AZÉRT] [_F A KÖNYVET] választotta, mert a lemez össze volt törve.

Kijelenthetjük tehát, hogy a fókusz kifejező azonosító állítás esetében semmilyen más körülményre, mint az azonosítás okára, nem kérdezhetünk rá, de megjegyzendő, hogy ez egy igencsak önkényes kikötés, amely csupán rögzíti a magyar (és az e tekintetben hozzá hasonló nyelvek) egy sajátosságát, de azt semmilyen független (szemantikai vagy szintaktikai) okkal nem magyarázza.⁷

Lehetséges persze akár egyetlen mondatban is kérdőszót és fókusz, pontosabban fókuszhangsúlyt alkalmazni: ilyenkor a (4) példákban bemutatott elrendezésben szerepel az ige előtti kérdőszó, illetve az ige mögötti fókusz.

(20) a. HOL választotta Péter A KÖNYVET?
b. Anna MIKOR látogatta meg PÉTERT?

Az ige mögötti főhangsúly azonban nem vonja maga után a szokásos fókuszértelmezést: e mondatok szövegkörnyezete általában így fest: *Tudom, hogy hol választotta Péter a lemezt, de most azt mondd meg nekem, hogy "(20a)".* Ez valójában egy kontrasztív topik típusú értelmezésnek felel meg: [_{KT} A lemezt] a Nyugatinál választotta, de [_{KT} a könyvet] hol választotta? Valójában tehát az ige mögötti (látszólagos) fókusz a kontrasztív topik megvalósulása, csakhogy a kérdőmondat végén nem lehet emelkedő hangsúly.

3.3. Többszörös állító és tagadott fókusz

A fenti (17)-(18) példák, amelyekben a kérdőszót fókusz követte az ige előtt, nyelvtanilag helytelenek voltak. A különbség köztük és a teljesen elfogadható (10)-(11) mondatok között csupán annyi, hogy az utóbbiakban a fókusz a *nem* tagadószó előzi meg. Ha a tagadószó nincsen jelen, akkor a kettős fókusz nem elfogadható. Ezek után a magyarázatnak nyilvánvalóan arra kell támaszkodnia, hogy a kettős fókusz csak tagadó mondatban lehetséges.

Mi tehát a különbség az állító és a tagadó mondatbeli többszörös fókusz között? Ami az

⁷ Itt köszönöm meg a lektor megjegyzését, amellyel a *miért*-kérdések problémájának továbbgondolására késztetett. ("A *miért* a többi kérdőszótól eltérően nem változót kötő operátor, hanem egy propozíción működő funktor.")

Ez a cikk nem a *miért*-kérdésekkel foglalkozik, ezért csak lábjegyzetben utalunk arra, hogy a *miért* kivételesen viselkedik a többszörös kérdésekben is. Szemben a többi adjunktum-kérdőszóval, a *miért* sohasem lehet (leg)elől, vö.:

- (i) a. Ki miért látogatta meg Pétert?
b. *Miért ki látogatta meg Pétert?
- (ii) a. Ki mikor (és) miért látogatta meg Pétert?
b. Ki miért (és) mikor látogatta meg Pétert?
c. ?*Miért ki (és) mikor látogatta meg Pétert?

A (iic) kérdés a kötőszóval együtt egyszeres kérdésként egyébként elfogadható, a (iia-b)-hez hasonlóan értelmezhető többszörös kérdésként ('sorold fel mindazokat a személyeket, időpontokat és okokat, ...') azonban nem. A kérdőszók mellérendelhetőségét LIPTÁK (id. mű) részletesen vizsgálja.

állító mondatban előforduló többszörös fókuszról ill. É. KISS KATALIN e vonatkozásban is fontos állításokat tett (Többszörös fókusz a magyar mondat szerkezetben, in: BÜKY LÁSZLÓ ÉS MALECZKI MÁRTA, szerk., A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 2., Szeged, 1995). Azt javasolja, hogy a látszólag az ige mögött elhelyezkedő további fókuszok valójában nem a mondat jobb oldali, "semleges" (hangsúlyozású) részében vannak, hanem ugyanúgy fókuszpozícióba mozognak, mint az ige előtti egyetlen összetevő, csak hogy az ige előtt mindig a legelső fókuszált elem mögé kell mozognia. Sematikusan ábrázolva tehát az alábbi (a) mondatot, az a (b) szerkezetből származik úgy, hogy többszörös fókuszmozgatással a fókuszra megjelölt összes összetevő az egymás mellett (és fölött) felsorakozó FP-kben kerül (c), majd az ige az F fejekeken át a legfelső F fejbe mozog (d).

- (21) a. "ANNA látogatta meg "MARIT "TEGNAP.
 b. ... [VP látogatta meg Anna Marit tegnap]
 c. [FP Anna_i F [FP Marit_j F [FP tegnap_k F [VP látogatta meg t_i t_j t_k]]]]
 d. [FP Anna_i [F látogatta_m meg [FP Marit_j F [FP tegnap_k F [VP t_m t_i t_j t_k]]]]]

Jóllehet ezzel az elképzeléssel is akadnak problémák (például az ige-kötő elhelyezkedése, az esetleges nem fókuszos összetevők lehetséges közbeékelődése a fókuszosok közé), mégis erre fogunk hivatkozni a magyarázat első megközelítésének a kidolgozásában. Azt tesszük fel tehát, hogy a kérdőszó ugyanúgy mozog a legfelső FP-be, ahogy a fenti (21) példában az *Anna*, a tagadószóval kiegészített következő FP-be a *Marit*, és így tovább, ahogy azt a (21c)-ben láttuk.

A kérdés most már ez: miért nem találunk a (21d) mondatával azonos sorrendet a kérdés + tagadott fókusz esetében, vagyis az alábbi példák miért nem lehetségesek?

- (22) a. *Melyik áldozatot gyilkolta meg nem Kovács?
 b. *Ki olvasta nem a Hamletet?

Mindenekelőtt tegyünk félre egy olyan mondat szerkezetet, amely látszólag megengedi a (21)-ben bemutatott sorrendet, hiszen két tagadott fókusz is látunk az ige előtt. Az ilyen mondatok általában egy többszörös fókusz tartalmazó előzményre adott válaszként használatosak, ld. (23a).

- (23) a. MARIT látogatta meg ANNA.
 b. Nem MARIT *(és) nem ANNA látogatta meg.

A zárójel előtti csillag azt fejezi ki, hogy az *és* kötőszó nélkül a mondat nem elfogadható. Ez esetben azonban valószínűleg nem többszörös fókusszal állunk szemben, hanem két – feltehetőleg elliptikus mondat – mellérendelésével, hasonlóan az alábbi kérdésekhez:

- (24) a. Ki (és) mikor látogatta meg Marit?
 b. Hol (és) hányan olvasták a Hamletet?
 c. Hol (és) mikor olvasták a Hamletet?

Észrevehetjük azonban, hogy itt legalább az egyik kérdőszó adjunktum, azaz nem az ige lexikális jellemzése által megkövetelt összetevő (azaz nem argumentum). Ha viszont két argumentumra akarunk rákérdezni, a kötőszó vagy helytelen, vagy legalábbis kérdéses elfogadhatóságúvá

válik.⁸

- (25) a. Ki *(és) kit látogatott meg?
b. Ki *(és) kivel találkozott?
c. Ki ?(és) mit olvasott?

Egyébként a különbség a kötőszós és az a nélküli többszörös kérdés között az elvárt válaszban van. Mint fentebb idéztük É. KISS KATALINTÓL, a kötőszó nélküliek párba, illetve n-esekbe rendezett válaszokat kérnek, l. (8). Az *és*-sel összekötött kérdőszókkal alkotott kérdések viszont nem, vagy nem feltétlenül. Ha például a (24c) kérdésre adható válaszokat vizsgáljuk, láthatjuk, hogy elég egyrészt arra választ adni, hogy hol olvasták a Hamletet, illetve ettől függetlenül arra, hogy mikor olvasták; a két körülményt nem kötelező összekötnünk, vagyis nem kell megmondanunk, hogy melyik helyen mely időpont(ok)ban olvasták Shakespeare drámáját.

Ebből az következik, hogy a kérdőszók konjunkciójával alkotott kérdés valójában egy-egy kitöltetlen változót tartalmazó mellérendelt kérdés, nem pedig egyetlen kérdés, mely több változót tartalmaz, illetve kér meghatározni a válaszolótól, mint a 3.1 elején bemutatott kérdések.

Visszatérve most a (23b) típusára, ezek után megállapíthatjuk, hogy ez a mondatípus is több mondat konjunkciója, melyek mindegyikében egyetlen tagadás van. Ezt abból is leszűrhetjük, hogy a (23a)-ra akár egy ilyen “választ” is adhatunk:

- (26) Nem MARIT látogatta meg, és nem ANNA (látogatta meg).

Most már azt is tudjuk, hogy a kötőszó tekintetében miért nem viselkednek a többszörös tagadott fókusz tartalmazó mondatok azonosan a többszörös kérdőszót tartalmazó kérdésekkel, vagyis hogy miért nem lehet elhagyni a kötőszót az előbbiekből. A kötőszó nélküli többszörös kérdések ugyanis nem elliptikus mellérendelések, a többszörös tagadás viszont értelmezhetetlen a többszörös kérdések mintájára, azaz nem lehet feltenni, hogy az első tagadott fókusz valamiféle tagadott univerzális kvantor volna és így foglalná el jogosan a fókusz előtti pozíciót. Számukra egyszerűen nincs más lehetőség, mint mellérendelt mondatok rövidített, elliptikus változataiként megjelenni.

3.4. Kérdőszó és tagadott fókusz az ige előtt: elemzés a többszörös fókusz alapján

Az első javaslat, amelyet a (10)-(11) mondatok elemzésére terjesztünk elő, É. KISS (id. mű, 1995) ötletére megy vissza. Ha a többszörös (állító) fókusz esetében az egyes összetevők az ige előtti/fölötti több FP csomópont üres helyeit foglalják el, majd az ige is a legfelső F csomópontba kerül, akkor vizsgáljuk meg, mindez hogyan működhet a tagadó mondatban. Először is a tagadószó elvben két helyen kerülhet a szerkezetbe a Lexikonból: a) a tagadott összetevő elé annak eredeti, azaz ige mögötti helyén, vagy b) eleve az ige előtt állva, egy “NegP” funkcionális kategória fejként, illetve ún. Spec-jeként. Az (a) változatot É. KISS korábbi munkáiban támogatta, a (b) alternatíva pedig megfelel a mai grammatikai irodalom általánosan elfogadott felfogásának, ezért mi is emellett döntünk és itt e kérdésben nem hozunk fel további érveket.

Am akárhogy válasszunk is e két lehetőség közül, nyilvánvaló, hogy a magyar (felszíni)

⁸ A kötőszó elfogadhatósága növekszik, ha a vonzat nem kötelező, illetve ha nincs konfliktusban az alanyi és a tárgyaz ragozás, mint pl. a (25c)-ben. Ezek az általánosítások azonban nem adnak számot minden esetről. L. még LIPTÁK id. mű, amely szintén elliptikus mondat-mellérendelésnek tekinti az ilyen szerkezeteket.

mondatban tagadószó nem állhat az ige mögött, l. pl. (22). A logikai viszonyokat a felszíni mondat összetevőinek sorrendjében pontosan tükröző magyar nyelvben ennek kézenfekvő szemantikai oka van: a tagadás hatóköre kiterjed a mondatra, azaz a logikai értelemben vett propozícióra, azt pedig az ige, illetve az ige által hordozott mondatjegyhalmaz, legfőképp pedig az igeidő hordozza, illetve képviseli. Ha a mondatban például egyetlen fókuszos összetevő vagy kérdőszó van, az azért nem maradhat az ige mögött, mert annak is az egész propozícióra szól a hatóköre. Ige mögött csak akkor maradhatnak fókuszra jelölt elemek, ha a mondatban van már más, de velük azonos szerepű, azaz fókuszos, illetve kérdőszavas összetevő, amely mintegy "képviselet" őket, illetve "fenntartja a helyüket" a mondat szemantikai olvasatában, a hatókörök szerinti elrendeződésükben. Egy mondatban azonban, mint láttuk, csak egyetlen tagadott fókusz lehetséges, a tagadásnak pedig az ige előtt kell megjelennie. Ezt a követelményt egyébként a fenti (b) alternatíva egyszerűen oldja meg, hiszen magát a mondat szerkezetet határozza meg úgy, hogy tagadás csak az ige előtt jelenhet meg.⁹ A tagadó mondatban szereplő összetevők tehát az alábbi sorrendben helyezkednek el:

(27) Topikok – *nem* – Kvantorok (Kérdőszók) – *nem* – Fókusz (Kérdőszó) – *nem* – Ige – ...

A kvantorok között a tagadást csak maguk előtt megengedő univerzálisok (*mindenki, mindig* stb.) és a csak tagadó mondatban szereplő negatív univerzálisok (pl. *senki, soha*) is ott vannak a kérdőszók mellett, amelyek a fentebb bemutatott esetekben az univerzális kvantorok osztályába tartoznak. Az állító mondat többszörös fókuszát itt nem ábrázoltuk, de ebbe a szerkezetbe illeszkedhet bele a tagadó mondatbeli kérdőszó + fókusz. Amennyiben a tagadó mondatban közvetlenül az ige előtti helyre kerül a kérdőszó, akkor ha rajta kívül még valami meg van jelölve fókuszra a mondatban, ez – elvben – vagy az ige mögött, vagy a kérdőszó előtt jelenhet csak meg.

- (28) a. *Nem KI olvasta A HAMLETET?
 b. *A HAMLETET nem KI olvasta?
 c. KI nem olvasta A HAMLETET?
 d. *A HAMLETET KI nem olvasta?

A (28c) esetével a (20) kapcsán már foglalkoztunk: kérdő mondatokban az ige mögötti látszólagos fókusz valójában kontrasztív topik. Ezért lehet elfogadni a (28d)-t is, amennyiben nem az e példában ábrázolt eső (fókusz-)hanglejtéssel, hanem emelkedő (kontrasztív topik) hanglejtéssel mondjuk ki.¹⁰ A (28a,b,d) sorrendek egyébként teljesen helyénvalóak egy állító (vagyis tagadást nem tartalmazó) kérdésben, vö.:

- (29) a. (Jelentették, hogy sokan olvasták a III. Richárdot, de) KI olvasta A HAMLETET?
 b. (Azt tudom, hogy ki olvasta a III. Richárdot, de én arra vagyok kíváncsi, hogy) A HAMLETET KI olvasta?

⁹ A fókuszos mondatban két tagadás is lehetséges, pl. *Nem ANNA nem olvasta a Hamletet (hanem PÉTER)*. Erre alább még visszatérünk.

¹⁰ Korrekciós kérdésként megfelelő szövegkörnyezetben a (28d) is lehetséges, vö.: *Nem azt kérdeztem, hogy az "Üzlet"-et ki nem olvasta, hanem azt, hogy "(28d)"*.

A kérdőszót tehát nem lehet tagadni – bizonyára azért, mert nem ad értelmes mondatot, más szóval a tagadott kérdőszavas mondat egyszerűen nem értelmezhető, hiszen a kérdőszavas kérdés valamely változó értékének kitöltésére szóló utasítás. Ha pedig tagadjuk a kérdőszót, akkor nincsen utasítás, illetve a “negatív utasítás” esete forog fenn. Ezek után a *nem* mögötti fókuszhelyet a fókuszra megjelölt összetevőnek kell elfoglalnia, és mivel a kérdőszó ugyancsak hatóköri okokból nem maradhat az ige mögött, kénytelen a tagadott fókusz elé mozogni.

- (30) a. [_{FP} MELYIK ÁLDÓZATOT_i [_{NegP} nem [_{FP} KOVÁCS_j [_{VP} ölte meg t_j t_j]]]]
 b. [_{FP} KI_i [_{NegP} nem [_{FP} A HAMLETET_j [_{VP} olvasta t_j t_j]]]]

Az ige viszont már nem követheti a többszörös (állító) fókuszban bemutatott felfelé mozgást, hiszen ez esetben a tagadószó az ige mögé kerülne és így elveszne a szemantikai értelmezés számára annak az egész mondatra (azaz a propozícióra) vonatkozó hatóköri szerepe.

- (31) a. *_{FP} MELYIK ÁLDÓZATOT_i [_F ölte-meg_k [_{NegP} nem [_{FP} KOVÁCS_j [_{VP} t_k t_j t_j]]]]
 b. *_{FP} KI_i [_F olvasta_k [_{NegP} nem [_{FP} A HAMLETET_j [_{VP} t_k t_j t_j]]]]

Így adódik az a helyzet, hogy az ige előtt van a tagadott fókusz, az előtt pedig egy újabb fókuszpozícióban és ezért valódi kérdőszóként (és nem univerzális kvantorként) értelmezve a kérdőszó.

3.5. Valódi kétszeres tagadás: két tagmondat?

A magyar nyelvtani hagyományban kétszeres, illetve többszörös tagadásról akkor beszélnek, ha az ún. tagadó névmások melletti tagadást tárgyalják.

- (32) a. Senki soha senkinek semmit nem/sem mondott erről.
 b. Nem mondott erről soha senki senkinek semmit sem.

Itt valójában persze egyszeres tagadásról van szó, amely azonban a mondat számos elemére kiterjed, mint azt egy régebbi cikkemben, bár más keretben, magam is igyekeztem megindokolni (KENESEI ISTVÁN: Egyes névmások generálásáról, NyK 75, (1973), 125-155). A kurrens grammatikai irodalom ezt a jelenséget “tagadó egyeztetés” (*negative concord*) néven tartja számon: a magyarban – több-kevesebb egyszerűsítéssel – a következőképpen működik. A tagadó univerzális kvantor (röviden: tagadó kvantor, pl. *senki*, *sehol*) abban a tagmondatban van engedélyezve, amelyben egy *ne(m)* vagy *se(m)* tagadószó m-vezérli.¹¹

¹¹ Az itt tagadó kvantornak nevezett lexémák a "negatív polaritású kifejezések" közé illeszkednek be, melyeknek a viselkedését a magyar nyelvben TÓTH ILDIKÓ (Negative polarity items in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica*, 2000) és PUSKÁS GENOVÉVA (Word order in Hungarian: The syntax of A-bar positions, Amsterdam, 2000) írta le. A tagadás ezekhez kapcsolódó más vonatkozásaival ismét más elemzési keretben SURÁNYI BALÁZS (Negation and the negativity of N-words in Hungarian, In: KENESEI I, SIPTÁR P. (szerk.), *Approaches to Hungarian* 8., Bp., 2000, 107-132) is foglalkozott.

Az m-vezérlés (*maximal command*, *m-command*) a k-vezérlésnél (*constituent-command*, *c-command*) tágabb fogalom. A k-vezérlés meghatározása ez:

A akkor és csak akkor k-vezérli B-t, ha A nem dominálja B-t, és minden X, amely A-t dominálja, B-t is dominálja.

A fenti mondatok közül az elsőben a tagadó kvantorok a NegP fejében álló tagadószó kiterjesztésében, a NegP-ben vannak, tehát a Neg fej maximális kiterjesztése dominálja őket, a másodikban pedig a Neg fej fölötti első elágazó csomópont dominálja őket, mint mindent, ami a Neg fejtől “jobbra” van a mondatban. Így mindkét esetben teljesül az m-vezérlés feltétele. Sematikusan ábrázolva:

- (33) a. [_{NegP} Senki [_{NegP} soha [_{NegP} senkinek [_{NegP} semmit [_{Neg} nem [_{VP} mondott erről]]]]]]
 b. [_{NegP} [_{Neg} Nem [_{VP} mondott erről soha senki senkinek semmit sem]]]

Az alábbi (34a) példában a “felső” (vagy fő-)mondatban lévő tagadó kvantort az “alsó” (vagyis beágyazott) tagmondatban álló tagadószó nyilvánvalóan nem tudja m-vezérelni. De az m-vezérlés akkor sem érvényesül, amikor a tagadó kvantor az alsó tagmondatban van, jöllehet a tagadószó m-vezérli a kvantort, mint az alábbi (34b) mondatban. Ez azt mutatja, hogy az m-vezérlés határa azonos a tagadószót tartalmazó tagmondat határával, azaz a tagadó kvantort nem lehet a mondathatáron keresztül m-vezérelni. Megjegyzendő, hogy minden esetben véges ígéket tartalmazó tagmondatokról van szó.

- (34) a. *Senki hiszi, hogy nem beteg.
 b. *Anna nem hiszi, hogy senki beteg.

A fókusz és a tagadó kvantor többféleképpen lehet egyszerre jelen egyetlen tagmondatban.

- (35) a. [_{FP} ANNÁT [_{NegP} nem [_{VP} látogatta meg senki (sem)]]]
 b. [_{NegP} Senki nem/sem [_{FP} ANNÁT [_{VP} látogatta meg]]]

- (36) a. [_{NegP} Nem [_{FP} ANNÁT [_{NegP} nem [_{VP} látogatta meg senki (sem)]]]]
 b. % [_{NegP} Senki nem/sem [_{FP} ANNÁT [_{NegP} nem [_{VP} látogatta meg]]]]

A (35a/36a)-ban az ige előtti NegP fejében álló tagadószó k-vezérli, s ezért m-vezérli is a tagadó kvantort, így az engedélyezve van. A (35b/36b)-ben a fókusz előtti NegP feje m-vezérli a kvantort, így a kvantor ezekben a mondatokban is engedélyezve van. Egy szűkkörű felmérésben az adatközlők egy kisebbsége nem, vagy nem teljesen tartotta elfogadhatónak (36b)-t, mely esetben a gondot az okozhatja, hogy e beszélők esetében mintegy közvetve egy szemantikai jellegű megszorítást sért meg: a magyar mondatban ugyanis az (állító) univerzális kvantornak nem lehet a tagadásénál nagyobb hatóköre, tehát nem lehet a (36b)-vel ekvivalensen ezt mondani: **Mindenki valaki mást mint Anna nem látogatott meg*, ugyanúgy, ahogy nem lehet ezeket sem mondani (főhangsúllyal a kvantonon): **Mindenki nem Annát látogatta meg* vagy **Mindenki nem látogatta meg Annát*.

Ha X bármely kategória lehet, akkor k-vezérlésről beszélünk, ha viszont X csak maximális kiterjesztés (azaz XP) lehet, akkor m-vezérlés áll fenn. (NOAM CHOMSKY, *Barriers*, Cambridge, 1968). Az itt adott elemzés elismeri, de csak jelentős – jöllehet a jelen érvelés szempontjából lényegtelen – egyszerűsítésekkel követi TÓTH ILDIKÓNAK és PUSKÁS GENOVÉVÁNAK mozgatóra támaszkodó javaslatait. A mozgatósas elemzés egyébként például a (34b) típusú példákban működik az m-vezérlésnél elegánsabban.

Vannak továbbá a fókusznak vagy az univerzális kvantornak és a tagadó kvantornak olyan együttes előfordulásai, amelyek nem szemantikai vagy hatóköri okok miatt elfogadhatatlanok.

- (37) a. *_[NegP] Senki _[FP ANNÁT] _[NegP] nem _[VP látogatta meg]]
 b. *_[NegP] Nem _[FP ANNÁT] _[VP látogatta meg senki (sem)]]
 c. *_[NegP] Nem _[DistP] mindenkit _[VP látogatott meg senki (sem)]]

A (37a) mondatban – szemben például a (35b)-vel – a tagadószó nem tudja m-vezérelni a kvantort a Neg fejből, mivel közöttük áll a fókusz tartalmazó FP. A (37b,c)-ben azonban a NegP fejből a tagadószó m-vezérli a kvantort, ám az még sincsen engedélyezve a mondatban. Ezzel szemben, amikor a Neg fej közvetlenül az ige előtt áll, mint a (35a/36a) mondatokban, a tagadó kvantor engedélyezve van.

Most tehát a (37b,c) mondatokra keresünk megfelelő magyarázatot. Tegyük fel először is, hogy a tagadószó azért nem tudja m-vezérelni a kvantort, mert nem egy önálló NegP-ben foglal helyet, hanem – mint azt annak idején É. KISS (id. mű, 1987) javasolta – a fókusszal közös összetevőt alkot, egy ilyesféle szerkezetben:

- (38) a. *_[FP] _[DP] Nem Annát_i _[VP látogatta meg senki t_i]]
 b. *_[DistP] _[DP] Nem mindenkit_i _[VP látogatott meg senki t_i]]

Ez esetben a tagadószó valóban nincs abban a helyzetben, hogy vezérelhesse a kvantort, de ugyanakkor abban a helyzetben sincsen, hogy m-vezérelhesse az előtte álló kvantor(oka)t, pedig – mint azt a (35b)-ben láttuk – erre szükség lenne. (A (38b) esetében sincsen alternatíva: a **Senki sem mindenkit látogatott meg* nem elfogadható – bár az nem világos, hogy miért.) Ragaszkodnunk kell tehát a különálló NegP-hez a fókusz előtt és ahhoz, hogy ennek a feje ne tudja engedélyezni az ige mögötti tagadó kvantort.¹²

Mindebből viszont – más magyarázat híján – arra kell következtetnünk, hogy a (37b) esete a (34b) példával rokonítható, vagyis a tagadószó a kvantorétól különböző tagmondatban van és ezért nem képes az m-vezérlés “áthatalni” a tagadó kvantorig. Ha tehát a fókusz előtt van a tagadószó, akkor az külön tagmondatot alkot a fókusszal, és az a mögötti (ige)tagadás már egy másik tagmondat részét képezi. Ennélfogva a magyar mondatban soha sincsen “kettős tagadás”, hiszen a többszörös kvantorokról már korábban bebizonyosodott, hogy azok valójában egyetlen mondattagadásnak felelnek meg, most pedig azt is láttuk, hogy ahol “valódi”, logikai értelemben is tényleges kettős tagadás van, ott két tagmondatra kell bontani a látszólag egyetlen mondatot, hogy a tagadó kvantorra vonatkozó általánosításokat fenntarthassuk.

A releváns mondatok szerkezete tehát ez lenne (a tagmondatok határát NegP-vel, illetve IP-vel jelölve):

- (39) a. _[NegP] Nem _[FP ANNÁT_i F] _[VP V] _[NegP t_i] _[NegP] nem _[IP] _[VP látogatta meg senki t_i]]]]]

¹² ALBERTI GÁBOR szerint ilyenkor a tagadószó [+neg] jegye felkerülhet a DP-re és onnan az FP-re is, ahonnan már vezérelheti a tagadó kvantort, pl. *Senkit* _[FP] _[DP] *nem Anna*] *látogatott meg*. Ez még mindig számos problémát nem kezel, például azt, hogy miért nem képes a tagadás a melléknévi szintagmából ugyanígy felkerülni és vezérelni a tagadó kvantort, vö.: **Senkit* _[FP] _[DP] *a* _[AP] *nem beteg*] *diákok*] *látogattak meg*.

b. *_{[NegP Nem _{[FP ANNÁT_i F _{[VP V _{[IP t_i _[VP látogatta meg senki t_i]]]]]]]]]}}}}

A felső tagmondatban nincsen az igeidőt hordozó I, csupán tagadás (Neg), a fókusz képviselő fej, valamint egy csak szemantikailag (de fonetikailag nem) kifejtett azonosító predikátum, melyet V-vel adtunk meg. Ez megfelel a több más nyelv fókuszszervezetéből ismert azonosító predikátumnak, pl. '(Nem) Anna azonos azzal, akit nem látogatott meg senki' (vö.: Jacqueline Lecarme, Focus et effets `verbe seconde' en somali. *Recherches Linguistique de Vincennes* 23. (1994), 25-44.)

Az *Annát* tárgyi főnévi csoport ún. nem-argumentum mozgatással az alsó tagmondat periférikus Spec/NegP pozícióján át kerül a főmondat FP-jébe. Ugyanakkor az alsó tagmondatban lévő negatív univerzális kvantort a mondaton belül álló tagadószó m-vezérli. A (39b)-ben a tárgyi DP ugyanúgy kerülhet a főmondati FP-be, de itt a tagadó kvantort a saját tagmondatán belül semmi sem m-vezérli, és éppen ezért nem lehet engedélyezve.¹³

De valószínűleg nem célszerű megkettőzni a fókusz meghatározó kategóriákat: nincsen szükség arra, hogy egy V "azonosító predikátumot" is felvegyünk a fókuszos kifejezések fejeként kezelt F mellé. A fonetikailag "üres" azonosító állítás igéjét ugyanis nyugodtan ebben az F fejben helyezhetjük el, hiszen a fókusz maga az azonosító állítás. Így a fókusz egy időjelölés nélküli, azaz "általános idejű" azonosító állításnak felel meg, amelyben az F fej Spec-jében álló kifejezésről állítjuk azt, hogy azonos az F mögötti propozícióban lévő változó értékével. A (39) mondatok végső szerkezete tehát ilyen lesz és továbbra is a NegP, illetve az IP határozza meg a tagmondatok határait, amelyeket (a bal oldalon) dőlt szögletes zárójellel jelöltünk:

(40) a. <sub>[NegP Nem <sub>[FP ANNÁT_i F <sub>[NegP t_i <sub>[NegP nem <sub>[IP _[VP látogatta meg senki t_i]]]]]]]]]]]
 b. *_{[NegP Nem _{[FP ANNÁT_i F _{[IP t_i _[VP látogatta meg senki t_i]]]]]]]}}}</sub></sub></sub></sub></sub>

Ezek után az ige előtti kérdőszó + tagadott fókusz esetét is megpróbálhatjuk a két tagmondat feltevése alapján magyarázni.

3.6. Kérdőszó és tagadott fókusz az ige előtt: javaslat a kettős tagmondat feltevése alapján

Ha a tagadott fókusz külön tagmondatot alkot a mögötte lévő (tagadó vagy állító) tagmondattal szemben, akkor feltehetjük, hogy az FP és a NegP mint a VP kiterjesztései mindig új tagmondatot kezdenek, tehát a NegP egy az előtte álló további fókuszhoz képest is saját tagmondatban foglal helyet. Eszerint a kérdőszót és tagadott fókusz tartalmazó mondat szerkezete így festene:

(41) _{[FP Kit_i F _{[NegP t_i _{[NegP nem _{[FP t_i _{[FP Kovács_j F _{[IP t_j t_i _{[IP _[VP ölt meg t_j t_i]]]]]]]]]]]]]]]]]]]]}}}}}}}

Itt a (39) kapcsán ismertetett fókuszemelési műveletek a következőképpen zajlanak le. A

¹³ Megjegyezzük, hogy ez a két tagmondatos elemzés már nem összeegyeztethető a mozgatásos javaslatokkal, hiszen eszerint a (34b)-ben az *Annát* DP ki tud mozogni az alsó tagmondatból, de a tagadó kvantornak ezt nem szabad lehetővé tenni, hiszen akkor engedélyezve lehetne a felső tagmondatban lévő tagadószó révén.

É. KISS KATALIN egyébként az itt kifejtettekhez hasonló gondolatokat vetett fel a Nyelvtudományi Intézetben tartott előadásában (A fókusz mint predikátum, 2004. feb. 12.): szerinte a fókusz azért kell predikátumnak tekinteni, mivel fókuszba csak predikatív elem kerülhet.

fókuszra megjelölt *Kovács*, illetve *kit* DP-k nem-argumentum mozgatással kerülnek a felsőbb tagmondatok megfelelő pozícióiba. A (41) esetében három tagmondattal van dolgunk: alulról fölfelé, azaz "jobbról balra" olvasva a legalsó tartalmazza a minimális propozíciót (*ölt meg Kovács kit*, illetve *ölt meg y x-t*), a fókuszban lévő állítás(ok) előfeltevését, ennek pedig a balszélső IP a határa. A következő tagmondat a NegP-nél végződik, míg a legfelső, a "főmondat" csupán egy F kiterjesztéséig tart. Ahol F fej van, ott a tagmondat igéje a fentebb említett (fonetikai vonatkozásban "néma") azonosító predikátum. A *Kovács* DP előbb az IP-hez csatlakozik, majd onnan mozog a középső tagmondat fókuszába. A *kit* kérdőszó pedig előbb ugyancsak az IP-hez, majd utána a fölötte lévő nem-argumentum pozíciókhoz csatolódván végül a legfelső tagmondat fókuszában köt ki, ott leellenőrizve fókuszjegyét. E mondatnak a következő logikai-szemantikai fordítás felel meg: '*Mely x-szel azonos személyre igaz az, hogy nem Kováccsal azonos az az y személy, mely y személy megölte x-et?*'

A (41) szerkezet egy vonatkozására, az ige helyben maradására még vissza kell térjünk, de ehhez előbb tegyünk még egy kitérőt az állító mondatbeli többszörös fókuszhoz. A (21) mondatnak a (42a)-ban megismételt felszíni szerkezete eszerint a (42b)-vel ábrázolt közbülső szerkezetből származik.

- (42) a. $[_{FP} Anna_i [F \text{ látogatta}_m \text{ meg } [_{FP} Mari_t_j F [_{FP} \text{ tegnap}_k F [_{VP} t_m t_i t_j t_k]]]]]$
 b. $[_{FP} Anna_i [F F [_{FP} Mari_t_j F [_{FP} \text{ tegnap}_k F [_{VP} \text{ látogatta meg } t_i t_j t_k]]]]]$
 c. $[_{FP} Anna_i [F \text{ látogatta}_m\text{-meg-F } [_{FP} Mari_t_j F\text{-}t_m [_{FP} \text{ tegnap}_k F\text{-}t_m [_{VP} t_m t_i t_j t_k]]]]]$

Itt is fonetikailag "néma" azonosító értelmű igéket adtuk meg az F-kben, viszont az egyszerűség kedvéért nem ábrázoltuk a tagmondatok periferiális pozícióin át mozgó fókuszos DP-k közbülső nyomait. Mint láttuk azonban, a többszörös állító fókuszok mellett az előfeltevést kifejező propozíció, azaz a legalsó tagmondat igéje a legfelső fókusz mögé kell, hogy kerüljön. A fejmozgatás szokásos szabályainak a segítségével az inflexiók végződéseket ugyancsak fejmozgatással felvevő (vagy ellenőrző) ige az F kategóriákhoz csatlakozva mozog tehát egészen a legfelső F-be. (Az inflexiók végződésekre l. BARTOS HUBA, Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: KIEFER, F. (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia. Budapest, 2000, 653-761.)

Az F-ről azt kell feltennünk, hogy igtét vonz magához: ha útközben nincsen "akadály", az ige végigmegy a legfelső F-ig. Látnunk kell azonban, hogy a szemantikai értelmezésben ez a "felmozgatott" ige vissza kell, hogy kerüljön eredeti helyére, különben nem vehetne részt az előfeltevés propozíciójának kialakításában, vö. a dőlt betűs mondatrészletet: '*Anna az az x személy, akire igaz az, hogy Mari az az y személy, akire igaz az, hogy tegnap (volt) az a z időpont, amelyre igaz az, hogy x meglátogatta y-t z-ben.*' Ez az igemozgatás tehát csupán a (felszíni) szintaxis egyfajta morfológiai előírása, az F predikátum lexikálisan rögzített igénye. Maga a "visszakerülés" az újabb ("minimalista") grammatikai elképzelések szerint valójában úgy valósul meg, hogy a mozgatást "másolás és törlés" együttes eljárásaként fogjuk fel. Valamely összetevőnek az elmozgatása azt jelenti, hogy az illető elemet a mozgatás következő állomására másoljuk, majd a Fonetikai, illetve a Logikai Forma értelmező komponensekben csak egyet hagyunk meg a példányokból. A (42b)-ből tehát nem (42c) lesz, hanem az összes mozgatás után az alábbi (43a) szerkezet. Ebből azután a Fonetikai Forma csak a legfelső másolatokat tartja meg, a többit törli, l. (43b), a Logikai Forma pedig az igtének a legfelső másolatát törli, a többi összetevőnek pedig a legalsó példányain kívül az összes többi példányát törli: a megmaradt legalsó példányokat pedig változóként értelmezi, l. (43c).

- (43) a. $[_{FP} Anna_i [F \text{ látogatta}_m\text{-meg-F } [_{FP} Anna_i [_{FP} Mari_j [F \text{ látogatta}_m\text{-meg-F } [_{FP} Anna_i [_{FP} Mari_j [_{FP} \text{ tegnap}_k [F \text{ látogatta}_m\text{-meg-F } [_{VP} \text{ látogatta}_m\text{-meg } Anna_i \text{ Mari}_j \text{ tegnap}_k]]]]]]]]]$
- b. $[_{FP} Anna_i [F \text{ látogatta}_m\text{-meg-F } [_{FP} Mari_j F [_{FP} \text{ tegnap}_k F [_{VP}]]]]]]$
- c. $[_{FP} Anna_i F [_{FP} Mari_j F [_{FP} \text{ tegnap}_k F [_{VP} \text{ látogatta}_m\text{-meg } t_i t_j t_k]]]]]$

Más a helyzet azonban, ha az igeemelés útközben tagadással találkozunk: a tagadás, mint fentebb láttuk, nem "engedi át" az igét. Pontosabban szólva, ha az ige feljebb kerül, mint a tagadás, a mondat szemantikailag értelmezhetetlen lesz, hiszen nyelvtafilag helytelen hatóköri viszonyok állnak elő azzal, hogy nincsen propozíció, amelyen a tagadást értelmezni lehetne. Mivel a hatóköri viszonyokat a felszíni (azaz a mozgató utáni) mondatból értelmezzük, a "visszahelyezésnek" ez esetben semmi értelme. Másfelől viszont a kérdőszót sem lehet az ige mögött hagyni, mert akkor az lesz értelmezhetetlen a hatókör szempontjából. Ugyancsak lehetetlen a kérdőszót tagadni. Ez esetben tehát hiába vonzaná magához a kérdőszó mögötti F fej a propozíció igéjét, az végül is nem tud "kiszabadulni" a tagadás alól. Csupán arra képes, hogy a (leg)alsó fókusz F fejéhez csatolódjon, ahogy azt a (43b) mutatja.

- (44) a. $[_{FP} Kit_i F [_{NegP} t_i [_{NegP} \text{ nem } [_{FP} Kovács_j F [_{IP} t_j t_i [_{IP} [_{VP} \text{ ölt meg } t_j t_i]]]]]]]]$
- b. $[_{FP} Kit_i F [_{NegP} t_i [_{NegP} \text{ nem } [_{FP} Kovács_j \text{ ölt}_k\text{-meg-F } [_{IP} t_j t_i [_{IP} [_{VP} t_k t_j t_i]]]]]]]]$

A mozgatókra természetesen ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint amelyeket a (43) szerkezetben illusztráltunk: a másolás-és-törlés segítségével a Logikai Forma az igét a legalsó mondatban értelmezi, míg a Fonetikai Forma a (44b) szerint "olvassa ki" a mondatot.

4. Válaszlehetőségek többszörös fókusz esetén

A többszörös fókusz van még néhány sajátossága, amelyre felhívhatjuk a figyelmet. Érdekes kettősséggel találkozunk a tagadó mondatbeli kérdőszó + fókusz szerkezetekhez tartozó válaszokban. Az egyik alternatíva a kontrasztív topik hanglejtésével adja vissza a kérdésre adott választ, míg a fókusz megmarad főhangsúlyosnak. (Itt és a továbbiakban a KT és F indexszel ellátott zárójeleket informálisan ismét a kontrasztív topikban, illetve a fókuszban álló kifejezések jelölésére használjuk, nem pedig szintaktikai összetevők jelzésére.)

- (45) a. Melyik áldozatot nem Kovács ölte meg?
b. $[_{KT} / \text{A két tengerészt}] \text{ nem } [F \text{ "KOVÁCS}] \text{ ölte meg.}$
- (46) a. Ki nem a Hamletet olvasta?
b. $[_{KT} / \text{Anna és Mari}] \text{ nem } [F \text{ "HAMLETET}] \text{ olvasta.}$

Ez a kontrasztív topik egyik érdekes további szerepére utal, amelyre alább visszatérünk.

Ugyanakkor lehetséges egy másik válaszhangsúlyozás is, amelyben ige előtti kétszeres fókuszt fedezhetünk fel:¹⁴

¹⁴ Az egyvesszős idézőjelet itt a mellékhangsúly jeleként használjuk. A mellékhangsúlyról l. többek között VARGA LÁSZLÓ MTA doktori értekezését (Intonation and stress: evidence from Hungarian, Houndmills, 2002). A válaszadók többsége a (45)-(46) változatot adta meg – ahogy

- (47) a. [F A "KÉT "TENGERÉSZT] 'nem/'nem [F KOVÁCS] ölte meg.
 b. [F "ANNA ÉS "MARI] 'nem/'nem [F A HAMLETET] olvasta.

Ez azért meglepő, mert, mint fentebb láthattuk, az állító mondatban az ige előtti többszörös fókusz nem elfogadható, a kérdés azonban úgy látszik, kikényszeríti ezt a lehetőséget. Igaz persze, hogy – amint erre a hangsúlyjelölésekben is utalunk – a második fókuszban már nincsen kötelező fő-, azaz fókuszhangsúlya és ilyenkor a mondat hanglejtése is az első fókuszban kezd esni. Ez a körülmény ismét a “két tagmondatos” elemzés mellett szól, hiszen itt a “külső” vagy “felső” fókusz alatt egy másik tagmondatban látszik lenni a “belső” vagy “alsó” fókusz - szemben a többszörös állító fókusz esetével, amikor is az ige előtt nem sorakozhat fel több fókusz, hiszen ott egyetlen tagmondat van csak.

Ha persze rövid válaszokat adunk, akkor mindig a fókuszra jellemző hangsúlyozással lehet csak megadnunk a választ:

- (48) a. [F A "KÉT "TENGERÉSZT] (nem Kovács ölte meg)
 b. [F "ANNA ÉS "MARI] (nem a Hamletet olvasta)

Megjegyezzük még, hogy a kérdőszót és tagadott fókusz tartalmazó mondatokban lehetnek további kérdőszók is, amelyek azután ugyanolyan fajta többszörös kérdésbe illeszkednek, mint korábban hivatkozott példáinkban, vö. (8). Tegyük fel, hogy a diákoknak olvasónaplót is kellett készíteniük, amelyben pontosan rögzítették, mikor melyik Shakespeare-darabot olvasták. Ekkor az alábbi kérdést is fel lehet tenni.¹⁵

- (49) a. Ki mikor nem a Hamletet olvasta?
 b. 'Minden x személyre, mely z időpontra igaz az, hogy arra az y dologra nézve, amely nem azonos a Hamlettel, x olvasta y -t z -ben.'

Itt már több lehetőség is felmerül a válaszok hangsúlymintájában. Lehet például többszörös fókusz, lehet az első fókuszban kontrasztív topik hangsúly, lehet a másodikban is, sőt lehet egyetlen kontrasztív topikos egység a tagadás előtt, csak az nem lehet, hogy az első fókuszhangsúly van és a másodikban kontrasztív topik.

- (50) a. [F "ANNA] [F "HÉTFÖN ÉS "SZERDÁN] 'nem [F a HAMLETET] olvasta)
 b. [KT /ANNA] [F "HÉTFÖN ÉS "SZERDÁN] 'nem [F a HAMLETET] olvasta)
 c. [KT /ANNA] [KT /HÉTFÖN ÉS SZERDÁN] "nem [F a HAMLETET] olvasta)
 d. [KT /ANNA HÉTFÖN ÉS SZERDÁN] "nem [F a HAMLETET] olvasta)

magam is, amíg MOLNÁR VALÉRIA fel nem hívta a figyelmemet a (47)-ben jelzett lehetőségre, amely azután fel is bukkant a válaszokban.

¹⁵ Három válaszadó ezt a kérdéstípust teljesen elfogadhatatlannak találta – jöllehet az (50)-ben megadott választ csak egyikük vetette el. A válaszadók hanglejtése és hangsúlyozása sem a kérdés, sem a válasz esetében nem egységes: a legtöbben a (50c) típusú válasz mellett voltak, sokszor úgy, hogy a két kontrasztív topikot egyetlen egységként kezelték. Varga László arra is felhívta a figyelmemet, hogy a *nem*, illetve *Hamlet* szóra eső hangsúly attól függ, hogy a színdarab ismert vagy új a szövegkörnyezethez képest.

e. *[_F "ANNA] [_{KT} /HÉTFŐN ÉS SZERDÁN] "nem [_F a HAMLETET] olvasta)

Ez mind megfelel a szokásos elrendezéseknek, amelyekben a kontrasztív topiknak mindig a fókusz előtt kell lennie.

A válaszok általában tükrözik a kérdések szerkezetét és a (50a)-ban az ige előtt többszörös fókuszot találunk: következésképpen a kérdés is többszörös fókuszot kellett, hogy tartalmazzon. Figyeljük meg, hogy a (50a) típusú válasz elképzelhetetlen a többszörös állító kérdés esetében:

- (51) a. Ki mikor melyik Shakespeare-drámát olvasta?
b. *"Anna "hétfőn a "Hamletet (olvasta) ...
c. /Anna /hétfőn a "Hamletet (olvasta) ...

De ha a válaszból vezetjük le a kérdés szerkezetét, akkor a (50b-d) éppen a kontrasztív topikok felbukkanása miatt kétségbe vonja a többszörös fókusz feltevését. Csak hogy ha a válasz kontrasztív fókuszát, illetve fókuszait akarjuk rávetíteni a megfelelő kérdésekre, azzal a nehézséggel kell szembenéznünk, hogy értelmeznünk kellene a kontrasztív topikos kérdőszókat. Az világos, hogy az állító többszörös kérdés esetében ilyen gondunk nincsen: az univerzális kvantorokra fordított kérdőszóknak eleget tevő válasz nyugodtan tartalmazhat kontrasztív fókusz(oka)t.

A tagadott fókusz előtti kérdőszót azonban, mint láttuk, nem lehet univerzális kvantորral fordítani, csakis valódi kérdő kvantորral, következésképpen nem is felelhet meg neki kontrasztív fókusz. Nem marad más hátra, mint azt feltenni, hogy a (50b,c)-ben a kontrasztív fókuszra jellemző hanglejtés csupán a többszörös fókusz miatt módosított változata az "eredeti", többszörös fókuszot tartalmazó és több fókuszhangsúlyt kiosztó hanglejtésnek. Igaz, hogy ezáltal megerősödik az a nézet is, hogy a kontrasztív topik hanglejtését mutató összetevők egyáltalán nem, vagy legalábbis nem mindig topikjellegűek.

5. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban a szakirodalomban egy eddig nem tárgyalt fókuszjelenséggel foglalkoztunk: azzal, amikor a tagadott fókuszot megelőzi egy kérdőszó. Tisztáztuk megjelenésének körülményeit, előfordulásának feltételeit: csak diskurzushoz kötött kérdőszók jöhetnek szóba, és valószínűnek látszik, hogy az állító mondatokban szereplő többszörös fókusz azért különbözik a kérdőszavas tagadó kérdésekben felbukkanó fókuszától, mert a magyar felszíni mondatnak a logikai-szemantikai viszonyokat, azaz hatóköröket pontosan kell tükröznie. Ha az ige megelőzné a tagadott fókuszot, akkor független bizonyítékokkal is megerősített hatóköri problémák merülnének fel.

Jóllehet a leírás szintjén a fenti összefoglaló pontosan számot ad a jelenségről, a továbbiakban igyekeztünk azt is feltárni, a grammatika részrendszerei hogyan kényszerítik ki az egyedül lehetséges megoldást. Az érvelés arra alapult, hogy a fókusz és az annak előfeltevését alkotó propozíció külön tagmondatokat kell, hogy alkossanak. Ezt az elképzelésünket a tagadó kvantorok viselkedésével indokoltuk: úgy találtuk, hogy ha a tagadó kvantor a tagadott fókusz mögött áll, akkor a mondat nyelvtanilag helytelen. Ennek pedig csak az lehet az oka, hogy az előfeltevést képviselő propozíció, amelyben a kvantor is helyet foglal, külön tagmondatot alkot, hiszen a tagadó kvantort egy azt m-vezérlő tagadósó mindig engedélyezi – kivéve, ha a kvantor egy másik tagmondatban áll. A több tagmondatos elemzést ezután kiterjesztettük minden fókuszos szerkezetre arra a feltevésre is támaszkodva, hogy a fókusz maga is predikátum,

mégpedig egy azonosító állítást kifejező tagmondat része. Így minden fókusz egy-egy (időjelölés nélküli) tagmondatot vetít ki, és természetesen az időjelölt legalsó szerkezet is önálló tagmondatot alkot.

A mozgató újabb felfogásának, a "másolás és törlés" elvének alkalmazásával pontos levezetéseket tudunk adni arra, hogyan és miért különbözik a logikai-szemantikai értelmezés alapjául szolgáló mondatforma a mondat fonetikai megvalósításától. A különböző szinteken ugyanis különböző pontokon lép életbe a törlés követelménye, amelynek eredményeképpen a másolások után létrejött példányok közül egy-egy, de nem feltétlenül egyforma szerkezet marad fenn a Logikai, illetve a Fonetikai Formában.

Végül rövid áttekintést adtunk a (többszörös) kérdést + tagadott fókuszot tartalmazó mondatok válaszlehetőségeiről – azzal a tanulással, hogy érdekes összefüggéseket láttunk a kontrasztív topik és a kontrasztív fókusz megjelenése között.